SSRİ – TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ 1938-1950-Cİ İLLƏR

Günay HÜSEYN*

Xülasə: Məqalədə 1938-1950 –ci illər Türkiyə-Rusiya əlaqələri təhlil edilir. Tarixən yaxşı olmayan rus-türk əlaqələri Türkiyə Cümhuriyyətinin və SSRİ-nin yarandığı ilk illərdə yaxşılaşsa da, Rusiya sonralar da tarix boyu boğazları ələ keçirmək niyyətindən əl çəkməmişdir. Baxmayaraq ki, iki ölkə arasında 1925-ci ildə Dostluq və Hücum etməmək Müqaviləsi imzalanmışdı. Lakin, Türkiyənin İkinci Dünya Müharibəsi illərində müharibədən kənarda qalmağa çalışması, almanlarla ticari və diplomatik əlaqələrini kəsməməsi Moskva -Ankara münasibətlərinin pisləşməsinə, rusların boğazlar üzərində yenidən nəzarəti ələ keçirmək və Türkiyənin şərq sərhədlərində rusların xeyrinə dəyişikliklər edilməsi kimi tələbləri münasibətlərin kəskin pozulmasına səbəb olmuşdur. Müharibədən sonra Türkiyə Qərb dövlətləri ilə yaxınlaşaraq rus təhlükəsindən xilas olmağı bacarmışdır.

Açar Sözlər: *SSRİ,Türkiyə, Sovet Rusiyası -Türkiyə Münasibətlər, 1938-1950-cı İllər*

USSR-Turkey Relations 1938-1950 Years

Abstract: Even though historically poor Russian-Turkish relations improved during the early years of the Republic of Turkey and the USSR, Russia has not given up on its intention to occupy the straits.
In 1925, the two countries signed a Treaty of Friendship and Non-Aggression.
However, Turkiye remaining neutral and avoid from involvement in the Second World War and not cutting trade and diplomatic relations with Germany worsened relations between Moscow and Ankara. All of these actions led to a sharp disruption in relations between Tüurkiye and Russia as Russians intended to control the straits again and make changes to Turkiye's eastern borders in their favor. By getting closer to Western countries after the war, Turkey was able to eliminate the Russian threat.

Key Words: *Relationships Between Soviet Russia and Turkiye, USSR, Türkiye, 1938-1950 Years*

Giriş

Son dövrlərdə Avrasiya coğrafiyasında baş verən ən mühüm inkişaflardan biri də Türkiyə-Rusiya yaxınlaşmasıdır. SSRİ-nin dağılmasından sonra yenidən canlanan Türkiyə-Rusiya münasibətləri çox qısa müddətdə böyük bir yol keçib.1990-cı illərdə çamadan ticarəti ilə inkişaf etməyə başlayan bu əlaqələr bu gün az qala "strateji tərəfdaşlıq" adlandırırlar. Viza rejiminin ləğvi, enerji sahəsində əməkdaşlığın inkişafı, rusların Türkiyədə atom elektrik stansiyası tikməsi beynəlxalq aləmdə diqqət çəkib. Son dövrlər Türkiyə-Rusiya münasibətlərində tərəflərin bir-birini dəstəkləməsi mühüm amil olub. Bu münasibətlərin yaxın və uzaq gələcəkdə necə inkişaf edəcəyini anlamaq və proqnoz vermək üçün onun müxtəlif tarixi dövlərinin təhlilə ehtiyacı var. Bu baxımdan 1938-1950-ci illər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İkinci dünya müharibəsi ərəfəsi və illərində Türkiyənin həm faşist həm də antifaşist koalisiyası ilə münasibətləri qoruyub saxlamaq istəməsi , ərazi bütövlüyünü təhlükə altına atmaq istəməməsi hər iki tərəfin narazılığına səbəb olmuş, ruslrın Türkiyəyə qarşı yenidən iddiaların səbəblənməsinə səbəb olub.

Həmin dövrün təhlili həm də Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin gələcəyi, bu münasibətlərə çoxqütblü dünya üzərində , eyni zamanda Türk Dövlətləri Birliyini üzərində ola biləcək təsirlərə dair proqnoz verməyə və nəticələrə gəlməyə səbəb olacaqdır.

II Dünya Müharibəsi Ərəfəsində SSRİ-Türkiyə Münasibətləri

1923-cü il 24 iyul tarixli Lozanno konvensiyası Türkiyənin suverenliyinə və müdafiəsinə zidd idi. 1936-cı il aprelin 10-da türk hökuməti Lozanno konvensiyasını imzalayan dövlətlərə məsələyə yenidən baxmaq haqqında müraciət etdi. Türk hökuməti İngiltərə, SSRİ, Fransa, İtaliya, Rumıniya, Yunanıstan, Yuqoslaviya, Bolqarıstan və Yaponiyadan müsbət cavab aldı. 1936-cı il iyulun 20-də Montredə boğazlara dair yeni konvensiya imzalandı .Konvensiyaya görə boğazlar zonasında Türkiyənin hüquqları tamamilə bərpa edildi.

Montre konvensiyasının qəbulu İngiltərə ilə Türkiyənin münasibətlərinin daha da yaxşılaşdırsa da, Türkiyə hər zaman həm İngiltərə, həm də Sovetlər ilə dost diplomatik

* Bakı Avrasiya Universiteti, huseyn_gunay@yahoo.com

DOI :10.30546/100981.1.2024.0124

əlaqələr saxlamaq siyasətini qəbul etmiş və həyata keçirmişdir**.** Qərbdə Almaniyanın, şərqdə isə Yaponiyanın təhdidlərindən qorxan Sovet İttifaqı təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bir tərəfdən İngiltərə və Fransa ilə, digər tərəfdən Türkiyə ilə danışıqları davam etdirirdi. Bu çərçivədə Sovet İttifaqının xarici işlər nazirinin müavini Vladimir Potemkin 1939-cu il aprelin 25-də Ankaraya gələrək Türkiyə ilə danışıqlar masasına oturmaq istədiyini bildirdi. Potemkin 1939-cu il mayın 5-dək Ankarada apardığı rəsmi danışıqlarda mümkün Türkiyə-İngiltərə-Fransa-Sovet ittifaqı qurmaq istədiklərini hökumət nümayəndələrinə bildirdi (Türkkaya, 1965: 17).

Eyni zamanda 1939-cu il aprelin sonunda Türkiyəyə gələn Almaniyanın yeni səfiri Von Papen Türkiyənin Qərb blokuna girməsinin qarşısını almağa çalışırdı. Bu şərtlər daxilində 15 aprel 1939-cu ildə başlayan Türkiyə-İngiltərə danışıqları 12 may 1939-cu ildə "Birgə Bəyannamə" adlı ilkin müqavilənin imzalanması ilə başa çatdı. Fransa ilə Hatay probleminin həlli istiqamətində işlər tamamlanmadığı üçün 23 iyun 1939-cu ildə eyni xarakterli Türkiyə-Fransa Bəyannaməsi dərc olundu (Soysal, 2000: 592-593). Sözügedən bəyannamələr Almaniya və İtaliyada mənfi qarşılanarkən, Sovet Rusiyasında müsbət qarşılandı. Sovet Rusiyası Türkiyənin ingilislərlə başlatdığı danışıqlardan və onların mahiyyətindən xəbər tutduqda Türkiyəyə heç bir mənfi açıqlama verm̈ədi, hətta bəyannamə dərc edildikdən sonra da sovet mətbuatında sözügedən bəyannaməni tərifləyən yazılar çıxdı (Gürün, 1991:189). Türkiyə ilə İngiltərə və Fransa arasında müttəfiqlik müqaviləsinin imzalanması üçün danışıqlar davam edərkən, Sovet İttifaqı həm bu iki dövlət, həm də Almaniya ilə eyni vaxtda danışıqlarını davam etdirdi. 1939-cu il mayın əvvəlində Potemkinin yerinə Molotov Xarici İşlər Naziri təyin edildikdə, Moskvada qərblilərlə danışıqlar ləng sürətlə davam etdi, Almaniya ilə danışıqlar isə sürət qazanmağa başladı. Türkiyə-Sovet və İngiltərə-Fransa-Sovet danışıqlarından nəticə gözlənildiyi halda, 1939-cu il avqustun 23-də sovetlərin Almaniya ilə hücum etməmək paktı imzalaması xəbəri bütün dünyada bomba effekti verdi. Bu gözlənilməz inkişaf Türkiyənin xarici siyasətinin bütün hesablamalarını alt-üst etdi. Moskva bütün danışıqları məxfi şəkildə aparırdı və Türkiyə-Sovet Dostluğu və Hücum etməmək Müqavilələrinin üzərinə götürdüyü öhdəlikləri nəzərə almırdı (Armaoğlu, 2005: 330). Yəni Sovet Rusiyası Almaniya ilə müqavilə bağlamazdan əvvəl 1925-ci il Türk-Sovet Dostluq və Hücum etməmək Müqaviləsi müddəalarına uyğun olaraq Türkiyəni xəbərdar etməli olsa da, bunu belə etmədi. Əslində, Alman-Sovet yaxınlaşması nəinki şimaldakı təhlükəsizlik klapanını aradan qaldırdı, həm də 1939-cu il sentyabrın 1-də İkinci Dünya Müharibəsinin başlaması ilə Türkiyəni Almaniyanın müttəfiqi İtaliyaya qarşı tək buraxdı. Sovet hökumətinin qərblilərlə müttəfiqlik danışıqlarını dayandırması və 1939-cu il avqustun ortalarında Almaniya ilə Hücum etməmək Paktı imzalaması, şübhəsiz ki, türk-sovet ittifaqının yaradılmasını çətinləşdirirdi. Lakin Türkiyə hökuməti imzaya hazır olan Üçlü Alyansa bağlı olmasa da, onunla ziddiyyət təşkil etməyəcək bir Türk-Sovet ittifaqına ümidini itirməmiş və aparılan danışıqların işığında müqavilə Ankarada Sovet səfiri ilə hazırlamışdır (Atabey, 2014: 1-11). 1939-cu il sentyabrın 15-də Sovet hökuməti xarici işlər naziri Şükrü Saraçoğlunu Moskvaya dəvət etdi, Saraçoğlu bu dəvətə müsbət cavab verdi və Qara dəniz regionunda türk-sovet qarşılıqlı yardım paktının davam etdirilməsini nəzərdə tutan müqavilə layihəsi hazırladı. 23 sentyabr 1939-cu ildə onu müşayiət edən nümayəndə heyəti ilə Moskvaya getdi. SSRİ Xarici İşlər Naziri Molotov 26 sentyabr 1939-cu ildə Kremldə çıxış edərək, ağır şərtləri əsas gətirərək, Türkiyənin İngiltərə və Fransa qarşısında götürdüyü öhdəliklərə görə Sovet hökumətinin öz gələcəyi ilə bağlı narahatlığını ifadə etdi və Montrö müddəalarında etmək istədikləri dəyişiklikləri açıqladı (Erkin, 1968: 140). Bundan əlavə, Sovet Rusiyası da Türkiyə, İngiltərə və Fransa arasında hazırlanan müttəfiqlik müqaviləsi layihəsində bir neçə dəyişiklik edilməsini xahiş etdi . Danışıqlar 1939-cu il sentyabrın 27-də Sovet Rusiyasının lideri Stalinin iştirakı ilə davam etdi. Molotov kimi Sovet lideri də Türkiyənin Montrödə təkbaşına əldə etdiyi səlahiyyətlərin bundan sonra bəzi dəyişikliklərlə

iki dövlət tərəfindən birgə həyata keçirilməsini təklif etdi (Erkin, 1968: 142). Türk-Sovet danışıqlarını izləyən Ribbentrop Almaniyanın Moskvadakı səfirliyi vasitəsilə öz təşəbbüsləri ilə Türkiyəni Üçlü İttifaqdan çəkindirmək üçün Sovetlərə təzyiq göstərərək, Türkiyənin müharibədə tərəfsizliyini təmin etməyə çalışdı. 1 oktyabr 1939-cu ildə Sovet Rusiyasının lideri Stalinin də iştirak etdiyi 5 saatlıq toplantıda Saraçoğlu gözlənilməz təkliflərlə qarşılaşdı. Sözügedən görüşdə Stalin Türkiyə-İngiltərə ittifaqının müddəalarını, Türkiyənin öhdəliklərini öz milli təhlükəsizlikləri üçün təhlükəli hesab etdiklərini, Türkiyənin bu öhdəliklərdən əl çəkməli olduqlarını, mümkün Sovet-İngilis və ya mümkün bir şəkildə Türkiyənin tam neytrallığını istədiklərini bildirdi (Atabey, 2014: 1-11). Sovet-Fransa qarşıdurması və Türkiyənin Balkanlarda tam neytral olmasını istədiklərini, Boğazlara və ya Qara dənizə hücum olarsa, iki ölkənin birgə hərəkət etməsini tələb etdi. Bundan əlavə, onu daha dəqiqləşdirmək üçün Sovet qeyd-şərti ilə bağlı Üçtərəfli Müqavilə layihəsinin 2 saylı Protokoluna bənd əlavə edilib ki, İngiltərə və Fransa Sovet İttifaqı ilə müharibəyə girərsə, Üçlü Alyans hesab olunacaq. belə bir müharibə müddətində etibarsızdır (Soysal, 2000: 594). Oktyabrın 13-də danışıqlar yenidən başlayanda Molotov boğazların birgə müdafiəsi haqqında paktın imzalanması və iki ölkə arasında imzalanacaq müqaviləyə Almaniyaya qarşı qeyd-şərtin daxil edilməsi kimi yeni şərtlər irəli sürdü (Gönlübol-Sar, 1987: 142). Bu xahişlərdən başqa, Sovet İttifaqı da danışıqlar zamanı açıq şəkildə bildirdi ki, Türkiyə hökumətinin yeritdiyi xarici siyasət Sovet hökumətinin siyasətinə uyğun deyil. Çünki Türkiyə dost Almaniyaya qarşı vuruşan İngiltərə və Fransa ilə birləşib. Bu səbəblərdən də Moskva danışıqlarının müsbət nəticə əldə etməsi mümkünsüz oldu. Molotov bunun səbəbini belə ifadə edib. "...məsələ Qara dəniz və Boğazlarla bağlı qarşılıqlı yardım paktının bağlanmasıdır. Sovet İttifaqı təmin etməlidir ki, bununla bağlı bağlanacaq pakt heç vaxt Almaniya ilə silahlı münaqişəyə səbəb olacaq hərəkətlərə gətirib çıxarmayacaq və müharibə təhlükəsi yaranarsa, Sovet Rusiyası hesab edilməyən dövlətlərə məxsus hərbi gəmilərə icazə verməyəcək. Qara dəniz dövlətləri arasında Boğaziçi ilə Qara dənizə keçmək.onun fikrincə. Türkiyə Sovet İttifaqının bu iki maddəsini rədd edərək paktın imzalanmasını qeyri-mümkün etdi (Esmer-Oral, 1987: 142-143). Xüsusilə boğazların birgə müdafiəsi və Türkiyə-Sovet Yardım Paktı səbəbiylə iki ölkə arasında imzalanacaq müqavilə ilə bağlı razılaşma əldə oluna bilmədi, çünki Sovetlər Almaniyanın qeyd-şərtlərini qoymaq istəyirdi. Bu xahişlərdən başqa, Sovet hökuməti danışıqlar zamanı Türkiyə hökumətinin Qərblə münasibətlərini yaxşılaşdırmaq cəhdlərindən məmnun olmadığını açıq şəkildə bildirdi. Sovetlər Fransa və ya İngiltərə və ya hər iki dövlətlə müharibəyə gedərsə, müharibənin davam etdiyi müddətdə Ankara-London-Paris əməkdaşlığının reallaşmamasını, Rusiyanın Ankaranın xeyrinə müdaxilə etməyəcəyinin bilinməsini istəyirdilər. Almaniyanın Türkiyəyə hücumu hadisəsi (Erkin, 1968: 141). Bu arada Türkiyə hökuməti Sovetlərin Üçlü Paktda etmək istədiyi dəyişiklikləri İngiltərə və Fransa hökumətlərinin qəbul etmələri üçün çox səy göstərdi və buna nail oldu. Lakin bu qəbuledilməz sovet tələbləri Saraçoğlu tərəfindən rədd edildi və bu, Moskva danışıqlarının müsbət nəticə əldə etməsini qeyri-mümkün etdi. Türkiyə nümayəndə heyəti 1939-cu il oktyabrın 16-da danışıqları dayandırdı və 17 oktyabr 1939-cu ildə Moskvanı tərk etdi. Beləliklə, mümkün Türkiyə-Sovet Hücum etməmək Paktı imzalamaq mümkün olmadı və Türkiyə ilə Sovet İttifaqının yolları ayrıldı (Atabey, 2014: 1-11).

II Dünya Müharibəsi İllərində Sovet-Türkiyə Münasibətləri

İkinci Dünya Müharibəsi illərində Türkiyənin xarici siyasətində əsaslı dəyişiklik baş verdi və 1939-cu il oktyabrın 19-da imzalanan Ankara müqaviləsi Almaniya-Sovet Paktı ilə məhv edilən Türkiyə-Sovet siyasi əməkdaşlığını İngiltərə-Fransa əməkdaşlığı ilə əvəz etdi. 19 oktyabr 1939-cu il Ankarada Türkiyə, İngiltərə və Fransa arasında imzalanan Yardım müqaviləsi türkiyənin Qərb dövlətləri ilə ilk ittifaqıdır (Aydın, 2002: 418)

1940-cı il iyunun 17-də sovetlər Baltikyanı ölkələri işğal etdilər. İyunun 10-da Fransanın almanlar tərəfindən tutulmasından sonra Türkiyə hökuməti münasibətlər haqqında daha öçülü addım atmağa başladı. 18 iyun 1941-ci ildə Almaniya ilə hücum etməmək haqqında pakt imzalandı (Aydın, 2002: 434). Almanlar həmin vaxt artıq Türkiyə ilə sərhəddə idilər və Almaniyanın hücumuna qarşı türkiyəyə kömək edə biləcək bir xarici dövlət belə yox idi. Ancaq Türkiyə yenə də öz neytrallığını qoruyub saxlamağa çalışırdı.22 iyun 1941-ci ildə alman orduları Rusiyaya hücum etdi. Bu arada 1941-ci il iyulun 12-də Moskvada Sovet İttifaqı ilə İngiltərə arasında Birgə Əməliyyatlar müqaviləsi imzalandı və Sovet İttifaqı rəsmi olaraq Almaniya və müttəfiqlərinə qarşı digər bloqa keçdi. 1941-ci ilin sonunda Türkiyə-Sovet münasibətləri çərçivəsində baş verən digər bir hadisə İngiltərənin xarici işlər naziri İdenlə Stalin arasında keçirilən görüşdə Türkiyə ilə bağlı məsələlərin müzakirəsi oldu.Bu görüşdə Stalin qısaca Edenə Bolqarıstan və Suriyadan on iki adanın və bəzi torpaqların Türkiyəyə buraxıla biləcəyini söylədi (Aydın, 2002:449-450) (bu, müharibədən sonra qənimətlərin bölüşdürülməsi və Türkiyənin qərb bloqunun tərəfində müharibəyə girdiyini güman edən bir bəyanat idi. 1941-ci ildə Türkiyə-Sovet münasibətləri çərçivəsində baş verən digər bir hadisə də ilin sonuna doğru əlverişsiz hava şəraiti ilə əlaqədar Sovet gəmi heyətinin Samsun, Sinop və Nebolu limanlarına sığınması oldu.Onların ölkələrinə göndərilməsi xərclərini Türkiyə ödədi. Sözügedən dənizçilər 1942-ci ilin əvvəllərində ölkələrinə qayıtdılar. 1942-ci ilin fevralında Sovet İttifaqının Avenesov adlı neft tankeri İstanbulda yükünü boşaldandan sonra naməlum səbəblərdən batırıldığı zaman gəminin sağ qalan heyəti Çanaqqala Dövlət Xəstəxanasında müalicə olundu və bu dənizçilərə göstərilən xoş niyyət və dərin qayğı nəticəsində Sovet səfiri Vinoqradov 10 fevral 1942-ci ildə Xarici İşlər Naziri Saraçoğluna zəng etdi və ziyarət edib, minnətdarlığını bildirmişdir. Türkiyə-Sovet münasibətləri baxımından dəyərləndirilə bilən bir inkişaf isə prezident İsmət Nönünün 1942-ci il noyabrın 1-də Türkiyə Böyük Millət Məclisinin açılışında əvvəlki ildə olduğu kimi Türkiyə-Sovet münasibətləri ilə bağlı çıxış etməsidir. 1943-cü il fevralın 13-də xarici işlər naziri Numan Menemencioğlu Ankarada Sovet səfiri Vinoqradovla görüşərək dedi ki, Türkiyə Sovet Birliyi ilə münasibətlərini yaxınlaşdırmaq niyyətindədir. Səfirin "Birbaşa danışıqlara başlamaq barədə nə düşünürsünüz?" sualına Menemencioğlunun cavabı müsbət olub Bütün bu siyasi hadisələr cərəyan edərkən 1943-cü il aprelin 11-nə keçən gecə Türkiyədə Sarp ətrafında meşə yanğını baş verdi və alov sovet ərazisinə yayıldı Bu yanğında sovet torpaqlarına dəymiş ziyanın ödənilməsi istiqamətində aparılan araşdırmalar nəticəsində; Türkiyə hökuməti Sovet İttifaqına 264.869 rubl ödədi. Müharibə bütün dünyada davam edərkən və qeyd etdiyimiz bütün bu siyasi hadisələr Avropada cərəyan edərkən, 4 mart 1944-cü il Türkiyə-Sovet münasibətləri tarixində daha bir paylaşımın baş verdiyi tarix oldu. Qeyd olunan tarixdə Rusiyaya məxsus 4111 tonluq Serof adlı bərə yük götürmək üçün Trabzon limanına gəlib. Serof 4 esminesin müşayiəti ilə səhər saat 8-də limana yaxınlaşdı və özünü təhlükəsiz hiss etdikdən sonra müşayiət edən esmineslər Potiyə doğru geri çəkildilər. Müharibə və etirazların davam etdiyi bir dövrdə əlaqələr və ticarət davam edir. 22 may 1944-cü ildə Xarici İşlər Naziri Numan Menemencioğlu öz kabinetində Sovet İttifaqının Ankara səfiri Vinoqradovla görüşdü.Müharibə çərçivəsində Türkiyə-Sovet münasibətləri xarici işlər naziri tərəfindən açıqlandıqdan sonra o, səfirə Türkiyənin Balkanlarla bağlı Sovet İttifaqı ilə birgə hərəkət etmək istədiyini və bunu hər iki ölkə üçün həssas nöqtə kimi xarakterizə edə biləcəyini və bu bölgədə ola biləcək bir qarışıqlığın hər iki tərəfə mənfi təsir edəcəyini bildirdi (Gürün, 1983: 144-145).. Almaniyanın müharibədə məğlub olacağı aydın olduqdan sonra Türkiyə 1944-cü il avqustun 24-də Almaniya ilə əlaqələri kəsdi və fevralın 1945- cil fevralın 23-də Almaniya və Yaponiyaya müharibə elan etdi. Molotov və türk səfiri Sarper müharibə elan edildikdən bir gün sonra, 24 fevral 1945-ci ildə görüşdülər. İkinci Dünya Müharibəsinin sonlarına yaxın Türkiyə Sovetlər tərəfindən təhlükə hiss edirdi. 1945-ci il hadisələri Türkiyənin narahatlığının nə qədər haqlı olduğunu göstərdi. 1945-ci il fevralın 4-dən 11-dək

Krımda keçirilən Yalta konfransında ruslar Rusiyanın üstünlüklərini nəzərə alaraq Boğazlar rejiminin dəyişdirilməsi ideyasını irəli sürdülər. Müharibədən sonra sülh nizamının çərçivəsini müəyyən etmək üçün 10 fevral 1945-ci ildə keçirilən Yalta Konfransının 7-ci sessiyasında Stalin 4-11 fevral 1945-ci il tarixləri arasında Boğazların statusunu və Montrö Konvensiyasını irəli müzakirə edirdi . Stalinə görə, Montrö rejimi köhnəlib. Stalin, müqaviləyə dərhal yenidən baxılmasını deyil, Yaltadan sonra bu məsələni müzakirə etmək üçün xarici işlər nazirlərinə həvalə olunmasını istəyirdi. Buna cavab olaraq Çörçill və Ruzvelt sovetlərdən fikirlərini nota ilə ifadə etməyi xahiş etdilər. Yalta konfransından sonra SSRİ 1945-ci il martın 19-da Türkiyəyə nota verərək 1925-ci il Türkiyə-Sovet bitərəfliyi və hücum etməmək paktının ləğvini tələb etdi. Qeyddə "xüsusilə II. "İkinci Dünya Müharibəsi zamanı baş verən əsaslı dəyişikliklərə görə, bu müqavilə artıq yeni şərtlərə uyğun gəlmir və ciddi dəyişikliklər tələb edir". Bu hadisənin Türkiyə üçün əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, xitam verilən müqavilə "hücum etməmək" müqaviləsi idi və bu müqavilənin ləğvi ilə sovetlər belə bir öhdəlikdən azad oldular. 4 aprel 1945-ci il tarixli cavab notasında Türkiyə hökuməti müqavilənin yenilənməsi ilə bağlı təklifləri "diqqətlə və xeyirxahlıqla araşdırmağa" hazır olduğunu bildirdi. Lakin 1945-ci ilin iyununda Türkiyə hökumətinə verdikləri notada Sovetlər Qars və Ərdəhan bölgələrini, Sovetlərə boğazlarda baza verilməsi tələblərini irəli sürdü (Həsənli, 2005: 140).

II Dünya Müharibəsindən Soyuq Müharibənin Başlanmasına Qədər Rusiya-Türkiyə Münasibətləri

7 iyun 1945-ci il Sovet notası Türkiyə-Sovet münasibətlərinə və bu miqyasdan başlayaraq hətta NATO-Varsova Paktı münasibətlərinə də təsir edəcək çox əhəmiyyətli bir tarixdir. Notanın məzmunu qısaca belə idi : Türkiyə, Boğazlar tək müdafiə edə bilməz. Boğazları müdafiə etmək üçün Rusiya üçün dəniz və quru bazaları verilməlidir. Montrö Boğazları Konvensiyası Rusiyaya daha çox söz vermək üçün yenidən təşkil edilməlidir. Türkiyənin şərq sərhədində Rusiyanın lehinə dəyişikliklər edilməlidir .

1946-cı il martın 9-da Ankarada keçirilən ziyafətdə bir araya gələn Baş nazir Saraçoğlu ilə Vinoqradov yenidən tanış mövzular ətrafında danışdılar (Həsənli, 2005: 158).

Göründüyü kimi, sovet tələbləri Türkiyə üçün məqbul deyil. 1946-cı ilin sonlarında, həmçinin qeydlər müharibəsi kimi tanınan yeni Sovet notası 24 sentyabr 1946-cı ildə buraxıldı. Əvvəlki qeyddəki sorğulara əlavə yeganə maddə qeyddəki sorğuların müzakirəsi üçün konfransdır. 1947-ci il oktyabrın 25-də Sovetlərin BMT-dəki nümayəndəsi Visinski Baş Assambleyadakı çıxışında Qars və Ərdahanın SSRİ-yə qaytarılmasını tələb etdi. 1947-ci ildə Türkiyə-Sovet münasibətlərində birbaşa olmasa da, yan təsirlər kimi saya biləcəyimiz hadisələr baş verdi. 1947-ci il dekabrın 11-də solçu təmayüllərə qarşı mübarizə aparmaq üçün gənclər təşkilatlarının yaradılması qərara alındı. Yuxarıdakı ümumi hadisələr çərçivəsində 1947-ci il bitdikdən sonra 1948-ci ilə daxil oldu. 1948-ci ildə dövlətlər arasında əvvəlki illərə nisbətən zəif olan Türkiyə-Sovet ikitərəfli əlaqələri ikinci dərəcəli vasitələrlə davam etdirildi. 20 iyul 1948-ci ildə müttəfiqlərin Berlin blokadası ilə bağlı ruslara yeni bir cavab verəcəyi və bu çərçivədə Türk boğazlarının da müttəfiqlər tərəfindən blokadaya alınacağı və malların daşınacağı Türkiyə mətbuatına əks olundu. SSRİ-yə çıxışı dayandırılacaq (Vatan, 20.07.1948). 30 iyul 1948-ci ildə Economist jurnalında dərc olunan xəbər məqaləsində Türkiyə Sovetlərə tabe olmayan yeganə qonşu kimi təsvir edilirdi Vatan, 20.07.1948. Bu şərh 1948-ci ildən etibarən Türkiyə-Sovet münasibətlərinə qərbin baxışlarını qiymətləndirmək üçün çox əhəmiyyətli olmalıdır. 8 mart 1949-cu ildə imzalanan Atlantika paktı ilə bəzi Avropa dövlətləri öz üzvlərindən hər hansı birinə qarşı hər hansı silahlı hücuma silahla cavab verəcəklərini qəbul etdilər. Türkiyə Atlantik paktına üzv olmasa da, onun üzv olma ehtimalı Sovet İttifaqını narahat etdi və 1949-cu il martın 11-də Sovet səfiri Lavrisev Türkiyənin xarici işlər nazirinə baş çəkdi və Türkiyə ilə Atlantik paktı arasındakı əlaqələri soruşdu. 30 mart

1949-cu ildə Türkiyə-Sovet münasibətləri ilə bağlı açıqlamalar verən Demokrat Partiyasının lideri Cəlal Bayar "Türkiyə Rusiyaya qarşı müharibədə bitərəf qala bilməz." Türkiyə Atlantik paktına girsəydi çox gözəl olardı, amma bu vəziyyət Aralıq dənizi paktı ilə də tənzimlənə biləcəyini ifadə etdi

1949-cu il noyabrın 1-də İsmət Nönü prezident olaraq Türkiyə Böyük Millət Məclisinin açılış nitqini sonuncu dəfə etdi və 1948-ci ildə Sovet İttifaqı haqqında dediklərini sözbəsəsöz təkrarladı. 1949-cu il qeyd etdiyimiz hadisələrlə başa çatdıqdan sonra sonra 1950-ci ilə əvəz olundu. Türkiyə-Sovet münasibətlərinə birbaşa təsir edən başqa bir hadisə isə 1947-1950-ci illər arasında həm CHP, həm də DP rəsmilərinin Türkiyə ilə ABŞ arasında hərbi ittifaq qurmaq istəməsi idi. Lakin bu arzu müxtəlif səbəblərdən həyata keçirilə bilmədi (Bölükbası, 2001: 44).

1950-ci illər dünyada və Türkiyədə çox şeylərin dəyişdiyi illər idi. Əllinci illər İkinci Dünya Müharibəsinin izlərinin dünyada tədricən silinməyə başladığı, yaraların sağaldığı, iqtisadiyyatın və sistemlərin qurulduğu, soyuq müharibənin bütün şöhrəti ilə yaşandığı, elmin hərbiyə çevrildiyi illər idi. müharibə illərində texnologiya və tədqiqatlar digər sahələrdə cəmləşdi, sosial elmlər inkişaf etdi və ölkələr arasında əlaqələr artdı. 1950-ci il iyulun 18-də Yalovada bir araya gələn türk hökumət rəsmiləri Koreyaya qoşun yeritmək qərarına gəliblər. Koreyaya qoşun yeritmək qərarı birdən-birə Türkiyə mətbuatında antisovet ab-havasına səbəb oldu. Qərarın qəbul edildiyi gündən başlayan nəşrlərdə mümkün sovet hücumlarına qarşı yeni müdafiə bloklarının yaradılmasından tutmuş Amerika haqqında getdikcə daha çox xəbərlər yer alırdı. Silahların alınması da daxil olmaqla, müxtəlif məqalələr dərc olunub. Demokrat Partiyasının hakimiyyətə gəlməsi ilə Türkiyənin daxili siyasətində bəzi hərəkətlər baş verməyə başladı. Bunların arasında Türkiyə-Sovet münasibətləri ilə bağlı olanlar; Cəlal Bayarın ilk prezident seçilməsi Onun hərəkətlərindən biri də o vaxta qədər davam edən kommunist təhlükəsinə qarşı ölkənin təhlükəsizliyinin necə təmin olunacağını araşdırmağa başlamaq idi. 25 avqust 1950-ci ildə Diyanət İşləri İdarəsi kommunizm əleyhinə fətva verdi (Armaoğlu, 2005: 56). Əslində Menderes dövrünün xarici siyasət prinsipləri 3 əsas elementi desək səhv olmaz:

- Sovet ekspansionizminin qarşısının alınması.
- Qərblə iqtisadi və siyasi sahədə tərəfdaşlıq
- Kiprin bölünməsi (Berksan, 2023: 86)

Göründüyü kimi, Menderes hökuməti dövründə Sovet İttifaqının genişlənməsinin qarşısını almaq Türkiyə Xarici Siyasətinin prinsiplərindən birinə çevrildi. Cəlal Bayar Türkiyə Böyük Millət Məclisində prezident kimi ilk açılış nitqini 1 noyabr 1950-ci ildə etdi. Əsas diqqət daxili siyasət məsələlərinə yönəlmiş çıxışda Sovet İttifaqı haqqında yalnız aşağıdakılar deyilirdi: “Bizim Sovet İttifaqı ilə yaxşı münasibətlərimiz var”. Keçən illə müqayisədə ümid etdiyimiz əlaqələrimizdə bu il heç bir dəyişiklik yoxdur”(Özel Sahingiray, 1999, s.404.). Göründüyü kimi Bayarın çıxışında SSRİ ilə bağlı hissə Nönünün son iki ildəki çıxışları ilə demək olar ki, eynidir. Bu, sübut edir ki, Türkiyədə hakimiyyət dəyişikliyi 1950-ci ildə sovet siyasətinin kursunu dəyişmədi.

1950-ci il bu şəkildə inkişaf edən hadisələrlə başa çatdı. İkinci Dünya Müharibəsi Türk Xarici Siyasəti bu baxımdan uğurlu oldu.Ancaq müharibənin gedişindən asılı olaraq bu siyasətin həyata keçirilməsində xüsusilə son iki ildə qarşıya çıxan problemlər və gərginlik çox çətin bir prosesi meydana gətirdi. 1950-ci illər II.Dünya Müharibəsindən sonrakı dövr olduğundan həm müharibənin, həm də yeni beynəlxalq konyukturanın təsirləri ilə formalaşmışdır. Bu dövrdə güclənən Soyuq Müharibə və sürətlə artan bloklaşma ilə Türkiyənin də daxil olduğu yeni bir beynəlxalq mühit yarandı. Türkiyə hələ də İkinci Dünya Müharibəsinin təsirləri ilə mübarizə apararkən özünü blokun ortasında tapdı və bir çox səbəblərə görə Qərb Blokunda olması dövrün hökuməti üçün daha sərfəli göründü. Eləcə də bu dövrdə Türkiyənin xarici siyasəti tamamilə Qərb Bloku ilə inteqrasiya olunmuşdu.

Nəticə

Sovet Rusiyasının təhdidləri Türkiyəni müharibədən sonra qərb dövlətləri ilə yaxınlaşmasına və 1952-ci ildə NATO-ya qoşulmasına səbəb oldu. Türkiyənin NATO ya üzv olmaq üçün ilkin mürciətləri alyans tərəfindən əvvəl xoş qarşılanmasa soyuq müharibə və onun ola biləcək nəticələri Türkiyənin NATO ya üzvlüyünün ABŞ tərəfindən dəstəklənməsinə və Trükiyənin Qərb bloku ilə bir yerdə öz yolunu Sovet İttifaqında ayrı şəkildə davam etməsinə səbəb oldu.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra demək olar bütün Şərqi Avropaya hakim olan və ya nüfuz dairəsinə alan Sovet Rusiyası Türkiyəni işğal etmək niyyətini gizlətmirdi. Məhz bu niyyətlə 1925-ci il Dostluq və Müttəfiqlik müqaviləsinə birtərəfli son qoyaraq çar Rusiyasının boğazları işğal etmək niyyətini həyata keçirmək istədi. Beləliklə Qurtuluş müharibəsindən bəri başlayan və davam edən yaxşı münasibətlər gərginliklə əvəz olundu. Bu gərginlik SSRİ dağılana qədər davam edəcəkdi.

Xüsusən XXI əsrin əvvələrindən başlayaraq Rusiya-Tükiyə münasibətlərinin yükslən xətlə inkişafını görürük. Bu yüksəlişin Trükiyədən çox, Rusiyaya gərək olduğunu açıq və aydındır. Hazırda Rusiya daxili və xarici siyasətində Ukrayna müharibəsi ilə bağlı yaşadığı siyasi, hərbi və iqtisadi təzyiqlərin yaratdığı problemlərlə mübarizə apararkən Türkiyəyə böyük ehtiyacı vardır. Bu konteksdən yanaşaraq, Hələ ki, Türkiyə-Rusiya əlaqələrinin Suriya, Liviya, Cənubi Qafqaz və Qara dənizdə olduğu kimi, Mərkəzi Asiyada, xüsusən Türk Dövlətləri Birliyi məsələsində də rəqabətin "qarşılıqlı güzəştlər"ə əsaslanan modellə davam edəcəyini demək olar.

Bütün bu məsələlərdən nəticə çıxararaq, Türkiyə- Rusiya münasibətlərinin gələcək inkişafları və Türk Dövlətləri Birliyinin güvən altına alına bilməsi üçün bu əlaqələrin dərin təhlilinə və xüsusən 1938-1950 ci illər münasibətlərinin təhlil edilməsinə dərin ehtiyac olduğu göz önündədir.

ƏDƏBİYYAT

Armaoğlu, Fahir, (2005), 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980), Ankara: Alkım Yayınevi.

Aydın Mustafa , "Savaş Kaosunda Türkiye: Göreli Özerklik 2, 1939–1945", Türk Dı Politikası, 1919–1980, (ed.: Baskın Oran),İstanbul 2002,

Berksan Gülsoy, Zeki Kuneralpın diplomatik görevleri (1941-1979), Yayın Bilgisi: 2023 Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

Bölükbaşi, Süha, (2001) "Nation-Building in Azerbaijan: The Soviet Legacy and the İmpact of the Karabakh Conflict", Identity Politics in Central Asia And the Muslim World, Nationalism, Ethnicity and Labour in the Twentieth Century, Edited by Willem Van Schendel and Erik J. Zürcher, London-Newyork.

Burçak, Rıfkı Salim, (1946), Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941), İkinci Cihan Harbi'nde Türkiye'nin Durumu, İstanbul.

Erkin, Feridun Cemal, (1968), Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Ankara: Başnur Matbaası

Esmer, Ahmet Şükrü ve SANDER, Oral, (1987), Olaylarla Türk Dış Politikası (1919- 1973), C.I, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:558.

Gürün Kamuran, Dış likiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar), SBF Yayınları, Ankara 1983

Həsənli Cəmil. SSRİ-Türkiyə: Soyuq müharibə nin sınaq meydanı, Bakı 2005, 541 s,

Oran, Baskın, (2001), Türk Dış Politikası (1919-1980), C.I, İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Özbey, Mustafa, (1999) ,"İkinci Dünya Savaşı'nın Boğazların Türk-Rus İlişkilerine Etkileri" Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri II, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 535-541

Soysal, İsmail, (1982), "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı", Belleten, 182,Nisan, 367- 415

Soysal, İsmail, (2000). Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945), C.I, Ankara: TTK Basımevi.

Şahingiray, Ö. (1999). Celal Bayar'ın söylev ve demeçleri (dış politika) 1933-1955. İstanbul: Türkiye İş Bankası.

Uluksar, Gündüz (1999), "İkinci Dünya Savaşı Öncesi ve Savaşın Devamında Türk-Rus İlişkileri", Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri II, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 389-409 T

Ürkkaya, Ataöv, (1965), Turkish Foreign Policy 1939-1945, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.